

MÕNDA JOACHIM ROSSIHNIUSE KEELEKASUTUSE ERIPÄRAST

PAUL ALVRE

XVII sajandi eesti kirjakeeles leidub veel üksikuid vanu soome-ugri sõnu, mis hiljem on kadunud või elavad piiratult edasi murdeis. Mõningaid neist (*emmis*, *emmik* ~ *immik*, *hüüs* ~ *hüis*, *subi*, *suda* ~ *sutta* jt) on siinkirjutaja analüüsinud (Alvre 1973: 21 jj, 1975a: 71 jj, 1978: 11 jj, 1982: 21 jj). Vanadest kirjameestest erineb mõneti Joachim Rossihnius, kelle keelepruuk on paiguti niivõrd erinev, et see ei kajastu üheski varasemas ega hilisemas sõnaraamatus. Õeldu käib ka tarindi *ammo tukmeni* kohta. Seda pole võimalik leida isegi Andrus Saareste “Eesti keele mõistelisest sõnaraamatust”, kus muidu illustreerib vanema kirjakeele leksikat sageli mitugi lausenäidet. Ometi juhtis omapärasele tarindile tähelepanu juba Villem Reiman J. Rossihniuse kirikukäsiraamatuid ÕESI toimetistes publitseerides (Reiman 1898: LII).

Mõistepiirkonda “kuni” on A. Saareste (EKMS II: 132) paigutanud Wiedemanni sõnaraamatule viidates ka terminatiivse tähendusega *hammu* (*ammo*) ‘-st alates kuni’, mille algushäälik *h* on tal aga selgelt teoretiseeritud. F. J. Wiedemann esitab ainult *h*-ta kujud: *ammu*, *ammo* ‘(alt) seit von... an (vor d. Elat.)’. Neid on sellisena viljelnud XVII sajandi keelemeestest ennekõike Georg Müller ja Heinrich Stahl, kuid ka J. Rossihnius. Siinkirjutaja (1975b: 146) on juba varem juhtinud tähelepanu sellele, et sõnakujude *amma*, *ammo* sidumist läänemeresoome **hama*’ga, nagu on tehtud seni (SKES 1955: 53, SSA I 1992: 135), ei saa pidada õigeks. Tõelise lähtekohana tuleb arvesse ainult **amma*. Arvatavasti on A. Saareste sõnaraamatu teoretiseeritud *hammu* tekkinud just eespool nimetatud **hama* mõjul. Läänemeresoome algkeeles on ilmselt eksisteerinud kaks lähedase tähendusega sõna **amma* ja **hama*. Eesti vana kirjakeele terminatiivsed partiklid *amak*, *ammo*, *ammak*, mida vanad kirjamehed pole kordagi märkinud *h*-lisena, lähtuvad pigem küll esimesest, aga mitte *hama*-sõnast (Alvre 1975b: 146).

J. Rossihniuse vaimuliku sisuga tõlketeoses (SULK) leidub *ammo tukmeni* või sellele lähedaseid tarindeid peamiselt kohtades, kus saksa-keelne paralleeltekst puudub, nt: *Enge anna sina Christussel sinno henge Jesusse, sünno lunastaja ninck önnisteggia kette, ninck jeh tötte ussu kindmelt ammo tukmeni* (lk 269); *ammo tuckmeni sest ilmast temma mannu jähda* (62); *kumb teit kahn sahb kindmest piddama ammo tuckmenni* (141); *Sihs tulle Issand Christus eckitzelt, minnul abbi münno wihmse tuckmenni* (251). Tarindi *ammo tuckmenni* tähendust aitab lahti mõtestada saksa-keelne paralleeltekst: *sinna tachtsit meit nisuggutze tundmise man lebbi sinnu Waimo ammo meije tuckmenni piddada* 'du wollest vns bey solchem erkändtnißdurch deren Geist bißan vnser Ende erhalten' (64); *enge temma kinnitab ninck peab meit kindmest omma Sönnna ning Vssu sissen, ammo meije tuckmenni* 'sondern stercket vnd behelt vns fäste in seinem Wort vnd Glauben, bißan vnser Ende' (15).

Kuigi partiklite *amma*, *ammo* abil on vanad kirjamehed moodustanud mitmesuguseid terminatiivseid konstruktsioone (*amma*, *ammo* + illatiiv, genitiiv, translatiiv, adessiiv, ablatiiv jt), on J. Rossihnius ainuke, kes viljeleb ka tüüpi *ammo* + terminatiiv (*ammo otzani*, *peiwani*, *tunnini* jt). Mõnikord on käändelõpp tal apokopeerunud, s.o ilma *i*-ta: *ninck ammo se mah tuckmen* (163) 'kuni maailma lõpuni'.

Seevastu sõnaga *sisse* moodustatud terminatiivsel konstruktsioonil *tuckmenni sisse* (SULK 251, 253) oli vanas kirjakeeles mitmeid paralleelvõimalusi; vrd: G. Mülleril *amā (... surma) otza siß* (NEP 179) 'kuni surmani', *amā meddy Wymse otza siß* (NEP 197) 'meie elu lõpuni', *eṁis sen Pörguhauwa sisse* (NEP 123) 'kuni põrguhauani', B. G. Forseliuse 1698. aasta lõunaestimurdelises aabitsas *am-mak tuh-hande põl-we sis-se* (VEKVM 248) 'kuni tuhandenda põlveni'. Sisuliselt on siin tegemist analüütiliste illatiividega, mis polegi ilmselt midagi muud kui terminatiivse illatiivi järglased; vrd: J. Rossihniusel *Sinna Issalik weggi wallitzet otzast otza* 'otsast otsani, algusest lõpuni' *weggiwalt ommast wägest* (SULK 220), H. Stahlil *wallitzet otzast otza* (HH II 82), H. Gösekenil *emmis otza* (MLO 106) 'kuni lõpuni'. Mõiste 'lõpp' puhul on XVII sajandi autoreist ka G. Müller toetunud järjekindlalt lekseemile *ots*, nt: *amā meddy Ello otza* (NEP 92), *amā sen wjmbsen otza* (NEP 26), *amā meddy wjmbse Otza lebbj kindla vßi kindlaste ieme ninck otame* (GMJS 243).

Arnold Kask (1946: 40; 1970: 60) on rõhutanud, et J. Rossihniuse keelekasutuses on vähe iseseisvat. Kuigi J. Rossihnius püüdis kirjutada

lõunaeesti keeles, tarvitas ta oma raamatu koostamisel suurel määral põhjaeesti käsikirju. Iseseisva tõlkimise puhul poleks tekkinud nii palju peaaegu sõnasõnalisi kokkusattumisi Mülleri ja Stahli vastavate tekstidega (Kask 1970: 40). Suuremat iseseisvust näib J. Rossihnius taotelnuvat lõunaeestilise sõnavara rakendamisel. See seletab ka põhjaeesti autoreile tundmatu *ammo tukmeni* ja sellele lähedaste sõnakonstruksioonide viljelemise. Väärrib märkimist, et väljend *viimsel tukmel* (J. Rossihniusel *sell vihmsel tuckmel* ‘silmapilgul, hetkel’ *sinno abbi minnole leckita*, 223) on ajahambale hästi vastu pidanud: Rannust on veel eelmisel sajandilgi kirja pandud ütlus *om vlv mätse tukme p* tähenduses ‘elulõpp on lähedal’. Karksi keelejuht on andnud sõnale *tukka* temporaalse tähenduse ka niisugustel juhtudel nagu *sa ei laze mul mi tukka olla kah* (= ei anna silmapilkugi rahu); *üit's piiga om tukka, sedä tukka paflu ei pr gitte, a va üteltti*.

Kuigi sõnal *tukka* on häälikuliselt varieeruvad vasted ka põhjaeesti keelealal, pole teda seal ilmselt kunagi kasutatud temporaalses tähenduses. Ta märgib küll ‘otsa, lõppu’, kuid seda ainult mingi konkreetse eseme korral (võimalik mõnikord ka lõunaeesti murdeis). Tal on põhiliselt kaks tähendust: 1) põlenud või põlemata peeru ots: *pi ru tu kamet* (Lüg), *tu kmed* (Kod), *pērutu ma* (Pst), *pi ru tu ma* (Urv); 2) (lõime)lõnga otsad (kangas): *ka ga tu med* (VJg), *ka ga tu kamed* (VNg), *le ga tu ma* (Hls). Mõnikord ilmneb tähendus ‘puulatv’: *kuiva kuuse tutkamessa* (Kuu). Ainsuse nominatiivi ja genitiivi häälikuline pilt varieerub murrakuti, nt *tukka* : *tu me*, *tukka* : *tu ma*: part *tukkan*, *tukkas* : *tu kame*, *tukkas* : *tu ma*, *tu kam* : *tu kame*, *tu ka* : *tu kame*, *tu mes* : *tu ma*, *tu mes* : *tu me*: part *tu met*. Rahvalauludest võib leida vorme *tutke* : *tutme* ja *tukem* : *tukme* (ER IV 71).

Pole kahtlust, et kõik siin nimetatud vormid on etümoloogiliselt seotud J. Rossihniusel leiduvate sõnakujudega *tuckmenni*, *tuckmen*, *tuckmel* jt. Põhjaeesti murdeis on sõnatüves konsonantühend *k(tukme)*, millele vastab ootuspäraselt lõunaeesti *(tu me)*. Juba ainuüksi seegi asjaolu osutab, et J. Rossihnius on tõlketöös tuginenud vahetult lõunaeesti vormidele. Seda arvamust kinnitab ka *k̄k*-tüüpi nominatiiv, nt *Sell armul ei olle eales mitte tucka, kun toch sell tähhendamissel neist tullewast asjast ützt tucka sah-ma sahb, ninck sel tundmissel ützt tucka sahb* (SULK 95). Sõnal *tucka* on siin temporaalne tähendus ‘lõpp, ots’. Lisatagu öeldule, et ka Wiedemanni sõnaraamatu tartumurdelist keelendit *tuka* : *tukme* on võidud kasutada samas funktsioonis: *elo tuka* ‘Ende des Lebens’ (Wied: vg 1216).

Rossihniuse keelepruuki kuuluv *tučka* : *tu□me* on huvitav veel sellegi poolest, et tegemist on väga vana soome-ugri sõnaga. Kuid enne kui asume vaatlema sugulaskeelte vasteid, märkigem, et ta on jätnud endast jälje ka eesti kohanimedesse: *Lapetukme* on Rannu kihelkonna vanim küla Rõngu ehk Paaslangi jõe lappes. Nime vanimad kirjapanekud ulatuvad XV sajandisse: 1418 *Lappentucken*, 1475 *Lappentuckum*, 1495 *Lappentuckum* ja *Lappentuchum*, 1543 *Lappentuck* (Jaanus 1976: 108).

Soome keel on säilitanud sõna algupärasema kuju *tutkain* : *tutkaimen* '(terav) ots, teravik, okas, tipp; puulatv; astel (piiblis)'.
Sellelt pinnalt on välja kasvanud eespool nimetatud eesti keele häälikulised variandid. Täendus '(lõime)lõnga ots' on läänemeresoome keeltes üks levinumaid (vdj *tutķem*, vps *tutķmed*).

Sõnale on esitatud vasteid ka kaugemaist sugulaskeelist (lapi, handi, mansi). Oletatav soome-ugri algkuju **tuđka* on tõenäoline, kuid mitte kindel (SKES 1435).

Lühendid

EKMS – A. Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat I–IV. Stockholm 1958–1968; **ER IV** – Eesti rahvalaulud. Antoloogia. IV köide. Tallinn 1974; **GMJS** – Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop, Georg Mülleri jutluste sõnastik. Tartu 2000 (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12); **HH** – Hand vnd Haußbuches Für die Pfarherren / vnd Hausväter Ehstnischen Fürstenthumbs /I–LV/ Theil. Riga/Revall 1632–1638; **MLO** – H. Göseken, Manuctio ad Linguam Oesthonicam. Reval 1660; **NEP** – Neunddreissig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600–1606. Dorpat 1891 (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XV); **SKES** – Suomen kielen etymologinen sanakirja. Helsinki 1955–1981; **SSA** – Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1, A–K. Helsinki 1992 (SKST 556); **SULK** – J. Rossihnius, Südestnische Uebersetzung des Lutherischen Katechismus, der Sonntags-Evangeliën und -Episteln und der Leidensgeschichte Jesu nebst einem Anhang in das Südestnische übersetzter Kirchenlieder und Stücke der Agende mit einer Einleitung von Wilhelm Reiman. Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Jurjew (Dorpat) 1898; **VEKVM** – A. Saareste, A. R. Cederberg, Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a.

1524-1739. Tartu 1925-1931; **Wied** –F. J. Wiedemann, Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn 1973.

Viitamata näited pärinevad Eesti Keele Instituudi sõnakogust.

Kirjandus

- Alvre, P.** 1973. Eesti terminatiivse *emmis*-konstruktsiooni päritolust. – Commentationes Fenno-Ugricae in Honorem Erkki Itkonen Sexagnarii Die XXVI Mensis Aprilis Anno MCMLXXIII. (MSFOu 150.) Helsinki, 21-29.
- Alvre, P.** 1975a. Vana kirjakeele *emmick* ~ *immick*. – Sõnasõel 3. Tartu, 71-75.
- Alvre, P.** 1975b. Vana kirjakeele terminatiivseist *amma*-, *ammo*-konstruktsioonidest. – Emakeele Seltsi aastaraamat 19-20 1973-1974. Tallinn, 135-149.
- Alvre, P.** 1978. Vana kirjakeele *hiiüs* ~ *hüis*. – Emakeele Seltsi aastaraamat 23 1977. Sõna ja nimi. Tallinn, 11-21.
- Alvre, P.** 1982. Zu *subi* und *suda* ~ *sutta* aus der ältesten Schriftsprache. – *ÑÓÓ XVIII*, 21-26.
- Jaanus, E.** 1976. Mida tähendab *Lapetukme*? – Keel ja Kirjandus, 2, 108.
- Kask, A.** 1946. Eesti keel ja selle arenemine. Tallinn.
- Kask, A.** 1970. Eesti kirjakeele ajaloost I. Tartu.

Einiges zur Eigenart des Sprachgebrauchs von J. Rossihnius

Paul Alvre

In der älteren, im 17. Jahrhundert angewandten estnischen Schriftsprache gibt es noch finnisch-ugrischen Wortschatz, der später entweder völlig aus dem Gebrauch gekommen ist oder in begrenztem Umfang in den Dialekten weiter existiert. Einige ähnliche Wörter (*emmis*, *emmik* ~ *immik*, *hüüs* ~ *hüis*, *subi*, *suda* ~ *sutta*) sind vom Autor analysiert worden.

Den Ausdruck *ammo tukmeni* 'bis zum Ende' (oder ähnliche Konstruktionen) gibt es in der alten estnischen Schriftsprache selten, denn die wurden nur von J. Rossihnius in seinen im Tartu-Dialekt verfassten Schriften benutzt. Eine Textauswahl erschien 1898 in den Veröffentlichungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft (SULK). Daraus stammt auch das Belegmaterial für den vorliegenden Aufsatz. Die zu betrachtende Konstruktion *ammo tukmeni* sowie deren Bestandteile sind weder in den früheren noch in den heutigen Wörterbüchern der estnischen Sprache belegt worden.

Die Konstruktion *ammo* + *T e r m i n a t i v* tritt bei Rossihnius auch als die appokopische Form ohne *i* auf: *ninck ammo se mah tuckmen* 'und bis zum Ende der Welt'. Dagegen weist die mit Hilfe des Wortes *sisse* gebildete terminativische Konstruktion *tuckmenni sisse* in der alten Schriftsprache mehrere Varianten auf, vgl. bei G. Müller *āma meddy Wymse otza* 'bis zu unserem letzten Ende', *ēmis sen Põrguhauwa sisse* 'bis zum Höllengrab'. Inhaltlich handelt es sich um analytische Illative, die man als Nachfolger des altertümlichen terminativischen Illativs betrachten könnte; vgl. H. Göseken *ommanick Otza* 'bis ans Ende'; bei G. Müller *āma sen w̄ymbsem otza* 'bis zum letzten Ende'.

Es soll noch erwähnt werden, dass die Wortverbindung *viimsel tukmel*, vgl. bei J. Rossihnius *sell wihmsel tuckmel sinno abbi minnole leckita* 'in diesem letzten Augenblick schicke mir deine Hilfe', noch in diesem Jahrhundert gerade im südestnischen Sprachgebiet registriert worden ist.

Obwohl das Wort *tukka* mit seinen lautlichen Varianten auch im nordestnischen Dialektgebiet bekannt ist, ist es dort als ein die Zeit angebendes Wort offensichtlich überhaupt nicht gebraucht worden.

Das südestnische Wort *tukka* : *tu□me* hat sogar in Ortsnamen von Estland Spuren hinterlassen: *Lapetukme*, das sich als Dorf im Kirchspiel Rannu am FlußRõngu oder Paaslangi befindet.

Die finnische Sprache hat die ursprünglichere Form des Wortes *tutkain* : *tutkaimen* 'Federende; Spitz, Gipfel', aus dem sich die lautlichen Varianten des Estnischen herausgebildet, bewahrt. Die Herkunft des Wortes **tuδka* aus der finnisch-ugrischen Grundsprache ist zwar möglich, aber nicht sicher.